

O DEMOGEOGRAFSKOM PROCESU U (NE)URBANOM PROSTORU SR HRVATSKE

Mladen Friganović*

IZVLEČEK

UDK 911.3:312 (497.13)

Članek obravnava demogeografska gibanja ter s tem povezano urbanizacijo Hrvatske in opredeljuje tipe demogeografskih procesov.

ABSTRACT

UDC 911.3:312 (497.13)

ABOUT DEMOGRAPHIC PROCESS IN (NON)-URBAN AREAS OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA.

The article presents demographic changes and their interactions with urbanization in the SR Croatia according to the type of demogeographic type.

1. UVOD

Posljednjih godina Geografski odjel Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu usmjerio je svoje znanstveno istraživanje na studij regija (V.Rogić), tipologiju općina (I. Crkvenčić) i urbanizaciju SR Hrvatske (M.Friganović). Rezultat tog istraživanja (navedeni su koordinatori potprojekata) mogao bi se sintetizirati pod naslovom "Geografski aspekt osobina, procesa i problema SR Hrvatske".

Kao voditelj jednog od potprojekata (Geografski aspekt urbanizacije SR Hrvatske) iznijet ću dio rezultata istraživanja međuregionalne, urbanogeografske i populacijskeogeografske različnosti i diferencijalne problematike.

2. STUPANJ I OSNOVNO OBILJEŽJE URBANIZACIJE

U analizi se pošlo od razvijenosti regionalnih struktura i prostorno diferencijalnih socio-gospodarskih procesa promatranih kroz dinamiku i strukturu stanovništva. Jer, stanovništvo (i naseljenost) su refleks prostorno različnog trenda s implikacijama dugoročnog djelovanja. Suvremeni proces otkriva sve veću podvojenost prostora SR Hrvatske. Ističu se manjeobuhvatna područja koja demografski i nasebinski jačaju i područja koja slabe. Njihove se površine odnose kao 1:3, a stanovništvo kao 1:1

* Dr.,univ.prof., Geografski odjel PMF, 41000 Zagreb, Marulićev trg 19, YU.

(Friganović, 1980-1981). Ovakav omjer površine i stanovništva dvaju područja s različitim trendom i općim društveno-gospodarskim obilježjem nalaže sustavno istraživanje kao fundamentalnog zadatka u budućoj organizaciji prostora SR Hrvatske. Jer, različita će pulsacija u urbanom i ostalom prostoru ploditi još jačom a neželjenom i neracionalnom diskrepancom. Urbane jezgre pojedinih regija već sada pokazuju različitu ulogu u prostoru, nejednaku tipologiju i različiti stupanj ruralno-urbane polariziranosti (Vresk, 1982-1983).

S urbanizacijom su narasli mnogi problemi, pa i problem urbane mikroklimе i življenja u njoj. Iz odnosa grada i njegove (mikro)klimе utvrđene su mnoge činjenice (Šegota, 1987). Dosadašnji rezultat ukazuje na potrebu postojanog praćenja i korelativnog objašnjavanja prostorno-vremenske varijabilnosti najznačajnijih urbano-klimatskih parametara.

Ostvarenjem spomenutih zadataka pružila bi se mogućnost njihove primjene u prostornom planiranju, posebno u regionalnom planiranju i u postizanju zdravljeg odnosa urbanog i ostalog životnog prostora. No, u metodološkom pogledu još nije dosegnuta zadovoljavajuća razina istraživanja. Tome je više uzroka koji se protežu u širokoj lepezi od subjektivnih do objektivnih. Oslabljena materijalna osnova znanstvenih istraživanja sputava mlade istraživače da se opreme novim pomagalima i vežu na banku podataka o (ne)urbanom prostoru. A bez toga će biti veoma teško unaprijediti metodologiju demogeografske, urbanogeografske i prometnogeografske problematike. Neka preliminarna istraživanja pokazala su i nekoherentnost prometne mreže te nezadovoljavajuću koordiniranost prometa SR Hrvatske (Sić, 1984). Pri tome valja istaći i nepovoljnost samog oblika SR Hrvatske za homogenije i suvremenije prostorno povezivanje.

3. IZ REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Jedan od temeljnih pokazatelja prostorne redistribucije stanovništva (i naseljenosti), kao refleksa općih društveno-gospodarskih promjena, jest populacijska dinamika u (ne)urbanim naseljima i prostoru. To je svojevrstan podatak o općem prostorno diferencijalnom življenju, odgovarajućem procesu i problemima. Očituje se prenaplašenost ruralno-urbane dihotomije. Njihova polariziranost postaje iz dana u dan veća i tegobe prostorne organizacije brojnije. Takva je polariziranost započela davno, ali se razmahala sedamdesetih godina i danas se osjeća u svim aspektima prostorne organizacije u SR Hrvatskoj.

Stanovništvo općinskih središta (svi gradovi i nešto mješovitih naselja) povećalo je svoj udio u stanovništvu SR Hrvatske u razdoblju 1948-1981. od 25 % do 47 %. Prema tome, udio ostalih (ruralnih) naselja smanjen je od 75 % do 53 %. Taj se trend u međupopisnim razdobljima vidi iz ove tablice (Friganović M., 1980-1981):

	1948	1953	1961	1971	1981
SR Hrvatska	100	100	100	100	100
Općinska središta	24,9	27,1	32,1	40,0	46,6
Ostala naselja	75,1	72,9	67,9	60,0	53,4

Intenzitet promjene u međupopisnim razdobljima otkriva vremensku modificiranost i prostorno diferencijalnu pulsaciju. To se vidi iz ove tablice o prosječnim godišnjim vrijednostima u promilima:

	1948-1953	1953-1961	1961-1971	1971-1981	1948-1981
Općinska središta	4,4	6,3	7,9	6,6	6,6
Ostala naselja	-4,4	-6,3	-7,9	-6,6	-6,6

Regionalne su razlike vrlo izrazite. (Ne)urbaniziranost otkriva naseobinske slabosti pojedinih područja SR Hrvatske. Prostori minimalne urbaniziranosti na razini zajednice općina jesu Lika (ZO Gospić) sa samo 22,3 % urbanog stanovništva (1981), širi prsten Zagreba (18,8 %), ZO Varaždin (20,9 %) i dr. Na drugoj so strani ljestvice ZO Grada Zagreba (92,9 %) i ZO Rijeke (55,1 %).

Urbanizacija se u grubom aspektu prati i kroz prostornu redistribuciju stanovništva, kroz razvoj omjera imigracijskih i emigracijskih područja te njihova stanovništva, kroz razvoj omjera područja s pozitivnom i negativnom migracijskom bilansom. U razdoblju 1971-1981 populacijska se koncentracija s naglašenim rastom urbanog stanovništva odvijala u 27 % općina SR Hrvatske (zahvaćaju 24 % teritorija) s 47 % stanovništva SRH, dok je egzodusno obilježje (negativna migracijska bilanca) imalo 73 % općina (76 % teritorija SRH) sa samo 53 % stanovništva republike. Od ukupno 10 zajednica općina (makroregije) SR Hrvatske, osam ih ima negativnu migracijsku bilancu (sve osim ZO grada Zagreba i Rijeke). Ali i unutar samih egzodusnih općina odvija se populacijsko-naseobinska polarizacija koja na svojevrsan način pokazuje snagu urbanizacije i deruralizacije. U razdoblju 1971-1981 stanovništvo se gradskih naselja povećalo čak 16 % (lepeza promjene u ZO je od 10 % u ZO Gospić do 38 % u ZO Zagreb okolica). Istovremeno stanovništvo ostalih (ruralnih) naselja smanjilo se 6 % (od 5 % u ZO Rijeke do 23 % u ZO Gospića).

Ono što je posebno karakteristično jest, da se relativno naglašena ruralno-urbana polarizacija naseljenosti odvija u područjima koja su dobrim dijelom u odmaklom

stupnju egzodusa, (kakva je ZO Gospić i kakva je ZO Karlovac) ili su potpuno u odmaklom tipu egzodusa (kakva je ZO Bjelovar). Recentna istraživanja potvrđuju daljnje produbljivanje tog procesa (Friganović, 1982-1983).

Nasuprot nekoćnjem obilježju stanovništvo gradskih naselja ima danas znatno veću stopu rađanja i prirodnog priraštaja (8,2 %) nego ruralna naselja (1,7 % godišnje u 1971-1981). No, u prosjeku je stopa rađanja stanovništva SR Hrvatske iz godine u godinu niža i sama po sebi predstavlja problem u reprodukciji. Sve je niža stopa nataliteta, a sve viša stopa mortaliteta. Prva karakteristika iskače iz teorije demografske tranzicije, a druga je funkcija starenja populacije SR Hrvatske. Disproporcija dobne sastava stanovništva sela i grada posljedica je ruralnog egzodusa u protekla četiri i nešto više desetljeća. Sudeći prema današnjem stanju i procesu diferencijalni natalitet gradskih i seoskih naselja bit će osnovno obilježje prirodnoga kretanja stanovništva SR Hrvatske i u neposrednoj budućnosti. Zbog nedovoljne biološke obnove i starenja populacije nastaviti će se trend porasta mortaliteta, osobito u seoskim prostorima. Ocjena kretanja determinanata prirodnoga kretanja stanovništva vodi nas k zaključku da će stanovništvo SR Hrvatske potkraj stoljeća imati višu stopu umiranja nego rađanja (Nejašmić, 1986). Današnje prostorno planiranje moralo bi uzeti taj parametar kao jedan od osnovnih. Ali, ono to, nažalost, ne čini. Zašto, ne znamo. Ali, što će se dogoditi, po prilici znamo. To je zato, jer je veći utjecaj političkog pragmatizma nego li znanosti u životu našeg društva i njegove prostorne organizacije. A nije daleko dan kada će se u selu SR Hrvatske na stotinu umrlih roditi samo 44 djeteta (Nejašmić, 1986, 35). Selo SR Hrvatske je već početkom druge polovine sedamdesetih godina poprimilo karakteristike negativnog prirodnoga kretanja (manje rođenih nego umrlih) s elementima ubrzana trenda. To se vidi iz ove tablice (Nejašmić, 1986):

Prosječna godišnja stopa prirodnog priraštajana 1.000 stanovnika

Godina	Naselja			
	SR Hrvatska	Gradska	Mješovita	Seoska
1984	2,3	6,5	2,5	-3,6
1991	1,5	5,7	1,0	-6,3
1995	0,8	5,1	-0,2	-8,3
2000	-1,3	4,2	-2,0	-1,2

Potkraj stoljeća će prirodna dinamika stanovništva SR Hrvatske biti na pragu posvemašnje depopulacije, dok će jaz između prirodnoga kretanja stanovništva gradskih i seoskih naselja biti veoma dubok. A tko se od takvog trenda danas zamislio? To ne znam, ali znadem da se ništa ne poduzima da bi se trend korigirao i umanjila šteta nadolazećih posljedica. Žalostno je kada upravljači razmišljaju aritmetički a proces se odvija geometrijskim redom.

Urbanizacija SR Hrvatske analizirana je i uz pomoć nekih drugih indikatora (veličina

naselja, broj djelatnog (ne)poljoprivrednog stanovništva, veličina domaćinstava bez zemlje i dr.). Po takvoj shemi izdvojeno je u SR Hrvatskoj stotinu naselja gradskog tipa (47,8 % stan. SRH 1981). Pokazala se prilična neregularnost i nesklad reda veličine urbanih naselja između republičkog centra, makroregionalnih središta i centara nižeg reda do općinske mikroregije. Izraz je to opće nerazvijenosti, prirodno-geografske osnove i povijesno-geografske posebnosti pojedinih područja republike u uvjetima nekontrolirana i virulentna poslijeratna egzodusa sa sela. Znatne su i značajne razlike u urbanizaciji nekih regija i urbanih prstenova njihovih središta (Vresk, 1982-1983). Te razlike ukazuju na regionalne razlike socio-ekonomskog dinamizma. One izazivlju rasprave i traže poseban pristup njihovu proučavanju i interpretaciji. One traže i poseban pristup populacijskoj politici koja u SR Hrvatskoj dosada nije uopće postojala (Friganović, 1984).

Jedan od temeljnih problema jest kako zaustaviti daljnju depopulaciju i spriječiti izumiranje seoskih naselja u mnogim područjima SR Hrvatske. Kako spriječiti njihovo društveno-gospodarsko propadanje? Kako modificirati migraciju koja bi trebala revitalizirati pojedine ruralne predjele? Kako učiniti življenje na isturenim i malim otocima Jadrana, te u brdsko-planinskim predjelima dinarskoga gorja prihvatljivim u suvremenom društvu? Na sva ta pitanja znanost, a i društvo traže odgovor. Za sada pouzdano znamo da postoji veoma visoka korelacija društveno-gospodarske nerazvijenosti i stupnja depopulacije u svim regijama SR Hrvatske (Friganović, 1984).

Demografsko slabljenje (dinamičko i strukturno) vanurbanih prostora SR Hrvatske očituje se još drastičnije u dobno-spolnoj strukturi stanovništva (Friganović, 1985). U inače ostarjelom dobnom sastavu stanovništva SR Hrvatske (1981. god.: 28,2 % starih od 0-19 godina, a 14,9 % starijih od 59 godina) širi se jaz između dobno sastava stanovništva seoskih i gradskih naselja (1981: koeficijent starosti stanovništva gradskih naselja bio je 0,46 a ostalih naselja 0,65). Prema tome, ne radi se samo o posustaloj dinamici broja stanovništva ruralnih područja, već i o znatno okrnjenoj dobnoj strukturi, odnosno o dinamičko-strukturnoj dihotomiji naseljenosti SR Hrvatske. Signifikantne razlike su i u koeficijentu maskuliniteta, ali, na sreću, samo kod starijih generacija (ostaci diferencijalnog mortaliteta ratnih kohorta). Sve to upućuje na posljedice što se javljaju u općoj naseobinskoj distribuciji i u životu SR Hrvatske uopće.

Analiza 124 središta rada u SR Hrvatskoj 1981. godine pokazala je nepravilan razmještaj tih centara obzirom na njihovu veličinu i polariziranost radnih mjesta (superkoncentracija i deficitarnost radnih mjesta). U Zagrebu je radilo 28,4 % svih zaposlenih u republici. U sva četiri makroregionalna središta (Osijek, Rijeka, Split i Zagreb) radilo je 47 % zaposlenih u SRH. Međutim, pokazalo se i to da svaka općina ima svoj pol koncentracije rada i gravitacijskog toka zaposlenosti (Vresk, 1986). Koncentracija radnih mjesta, koja je uvjetovana uglavnom industrijskim razvojem, jest u

gradovima. Ti gradovi (općinski centri) razvijaju daljnje polarizacijske efekte što se očituje u koncentraciji stanovništva i stanovanja te ostalih odrednica urbanog življenja. Negativni efekt takve koncentracije vidjeli smo u depopulaciji i ostarjelosti stanovništva ruralnih prostora što se sve skupa pretvara u potencijalno razornog činio-ca. Relativno pozitivne efekte ima dnevna migracija koja oživljuje širu okolicu većih centara rada (urbanizacija rurisa). Ta gravitacijska područja dnevne migracije imaju regionalno diferencijalna obilježja obzirom na snagu i brzinu urbanizacije ruralnog prostora. Međutim, zapaženo je da su pretežno unutar općinskog teritorija, tj. poklapaju se s općinskim međama (Vresk, 1986).

Polarizacijski efekti urbanizacije Dalmacije, Like, Istre, središnje Hrvatske i Slavonije pokazuju odgovarajuće modifikacije (Vresk, 1987). Pri tome je metropolitanska regija Zagreba vrlo istaknuti specifikum (Vresk, 1984).

Analiza geografski relevantnih obilježja metropolitanske regije Zagreba pokazala je, da nju čine 137 naselja s ukupno 841 tisućom stanovnika (1981). Međutim, omjer broja stanovnika samoga grada i njegova prstena pokazuje veliku razliku u gustoći naseljenosti i u stupnju razvijenosti (sam Zagreb ima 79 % stanovništva a okolica 21 % stanovništva metropolitanskog područja). U nedavnoj prošlosti taj se omjer mijenjao veoma sporo, a danas je promjena ubrzana u korist okolnih naselja (rast stanovništva i urbano prestrukturiranje). Sve do kraja razdoblja 1961-1971. rast stanovništva grada bio je veći od porasta u okolici. U razdoblju 1971-1981 trend je promijenjen; jezgra grada se prazni, a rubna naselja pune novim stanovništvom. To svjedoči u osnovi o fazi relativne decentralizacije metropolitanske regije Zagreba. Pri tome važnu ulogu imaju postojeće radijalne prometnice i satelitska središta koja su mahom izrasla iz seoskih naselja s povoljnim geografskim položajem (Sesvete, Dugo Selo, Velika Gorica, Zaprešić, Jastrebarsko, Samobor i dr).

LITERATURA

- Friganović, Mladen (1980-1981): Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske 1948-1981. Radovi. Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, 15-16, Zagreb, s. 3-11.
- Friganović, Mladen (1982-1983): Teorijski okvir i empirijski pristup demogeografskom razvoju SR Hrvatske. Radovi, 17-18, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 21-38.
- Friganović, Mladen (1984): Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj. Radovi, 19, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 29-38.
- Friganović, Mladen (1985): Demografsko-strukturne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske. Radovi, 20, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 29-38.
- Nejašmić, Ivica (1986): Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka. Rep.zav. za statistiku. Prikazi i analize, 59, Zagreb, s. 1-40.
- Sić, Miroslav (1984): Razvoj mreže autobusnog prometa kao pokazatelj urbanizacije Zagreba. Radovi, 19, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 51-58.
- Šegota, Tomislav (1987): Minimalne temperature zraka u Zagrebu, Radovi, 22, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 5-18.
- Vresk, Milan (1984): Metropolitanska regija Zagreba. Radovi, 19, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 59-66.
- Vresk, Milan (1985): Urbanizacija Dalmacije u uvjetima litoralizacije. Radovi, 20, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 31-40.
- Vresk, Milan (1986): Centri rada i gravitacijska područja zaposlenih u Hrvatskoj. Radovi, 21, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 13-22.
- Vresk, Milan (1987): Polarizacijski efekti urbanizacije Istre. Radovi, 22, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 43-53.
- Vresk, Milan (1982-1983): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine. Radovi, 17-18, Geografski odjel (zavod) PMF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, s. 39-54.

ABOUT DEMOGRAPHIC PROCESSES IN (NON)-URBAN AREAS OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA

The degree and the main characteristics of urbanization of SR Croatia express an uniformity. Smaller areas becoming stronger demographically (immigration type) and the larger ones decreasing demographically (exodus type) are remarkable. The areas of the respective two types of the territory are in relation of 1:3, and their population in that of 1:1. It shows a different population density and different urbanization. The urban nuclei display various typologies and different degrees of rural-urban polarizations. In general, the polarization is increasing, and is increasingly pressing by discrepancy between the population density and the development (1948-1981, the share of the communal-centres population increased from 25 % to 47 %, and the share of the population of the other, i.e. rural settlements, decreased from 75 % to 53 % of the population of SR Croatia). Relatively greater changes took place after the sixties, and the respective changes are very differential; regarded from the regional aspect ZO Gospić or Lika space are of minimal urbanization, of only 22 %, and ZO Zagreb or Middle Croatian nuclei of even 93 %. Eight of totally 10 ZO of SR Croatia (its community-unions or macro-regions) were of negative migration-balance within the period 1971-1981 (all of them except ZO Zagreb and ZO Rijeka). But within the exodus areas themselves (communities and community-unions) exist the areas of expressively positive and those of negative migration-balance. The immigration areas (towns and its suburbs) are today (differently from the earlier situation) of a higher natality rate and of a higher natural-growth-rate of population than the exodus areas (rural areas). The rural areas, speaking from the demographical point of view, strongly curtailed and are no more like, let us say, an incubator of demographic processes.

Great differences in natality between urban and rural areas of SR Croatia are the fundamental negative characteristics of today. If general trend of natural movement continues, the structure of the population of SR Croatia will, in its entirety, consist of greater number of the dead than the alive - as early as at the end of the 20th century. Today, however, the whole rural space of Croatia is that of the negative natural movement of population (greater percentage of deaths than of births).

Up to the present moment nothing has been done to prevent such an unfavourable trend. So, we must conclude that population-politics does not exist. The urbanization (deruralization) is also expressed in discordance of largeness of the central-settlements (great difference of order of largeness among republical, macro-regional, and regional centres). On the grounds of this fact and some other parameters, the problem of more uniformurbanization appears, numerically and space regarded. How to solve the problem of revitalization of the villages consisting of the old-age inhabitants; the problem of derogated villages - especially on the isles and in the mountainous districts? The socio-economic corrections and impulses should be very strong

The present state and the projection up to the 2000 year are given below.

Year Average annual natural movement rate per 1000 inhabitants

	Totally	Urban Settlements	Mixed Settlements	Rural Settlements
1984	2,3	0,5	2,5	-3,6
1991	1,5	5,7	1,0	-6,3
1995	0,8	5,1	-0,2	-8,3
2000	-1,3	4,2	-2,0	-11,2

and persistent in order to attain somewhat in this connection in near future. For, it has undoubtedly been found, there exists strong correlation between socio-economic (un)development and (de)populization. The analyses of 124 labour centres in SR Croatia show an irregular arrangement of the employment possibilities (super-concentration and desolation). How to correct such a situation knowing that polarization-concentration effects cannot be stopped for the present time?